

Schilderijenkabinet van Johann Wilhelm

Keurvorst van de Paltz

Jim van der Meer Mohr

'Ofschoon het kabinet van zijne Keurvorstelijke Hoogheid zelden wordt getoond, behalve als een gunst aan personen van de hoogste rang, verkregen wij dit privilege toch zonder veel moeite....' Zo deed ene heer De Blainville in 1705 verslag van zijn rondleiding door deze ook in die tijd al zeer beroemde schilderijencollectie. Het kabinet van de keurvorst Johann Wilhelm van de Paltz was buiten de Republiek der Verenigde Nederlanden zonder twijfel een van de mooiste collecties en stellig de fraaiste die Duitsland in die tijd rijk was. Nu, zo'n drie eeuwen later is er in de Alte Pinakothek in München een reconstructie te zien van deze collectie, gehangen op achttiende-eeuwse wijze. Hierdoor is een ieder het privilege vergund de collectie te bewonderen.

De basis van de collectie van de keurvorsten van de Paltz is gelegd door de vader en grootvader van Johann Wilhelm van de Paltz (1658-1716). Na Johann Wilhelm zijn er nog wel stukken aangekocht, maar het leeuwendeel was zijn verdienste. Dankzij een strategisch en ook financieel slim huwelijk met Maria Anna Luisa de Medici, dochter van de Toscaanse groothertog Cosimo II de Medici, was de keurvorst in de positie om de collectie te vergroten. Aanvankelijk lag het accent op kunstenaars uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, maar geleidelijk werden ook Italianen en Fransen aan de verzameling toegevoegd. Het huwelijk van Johann Wilhelm en Maria Anna Luisa bleef kinderloos. Na het overlijden van Johann Wilhelm in 1716 gingen titel en collectie over op zijn broer Karl Philipp van de Paltz (1661-1742), die overigens ook geen kinderen had. Na het overlijden van Karl Philipp vererfden titel en collectie dan ook op neef Karl Theodoor (1724-1799). De Paltzen hoorden tot het Huis Wittelsbach. De Beierse tak van dit Huis is in 1777 uitgestorven, waardoor Karl Theodoor keurvorst van Beieren werd. Het hof verplaatste zich daarop naar München en nam ook het schilderijenkabinet mee. Daar bevond zich reeds de belangrijke collectie van de Beierse keurvorst Max Emmanuel. Door het samengaan van beide collecties ontstond een van de mooiste verzamelingen van oude Hollandse en Italiaanse schilderijen, die later de basis vormden van de Alte Pinakothek in München.

Van der Werff

Johann Wilhelm van de Paltz huisvestte zijn collectie in zijn paleis in Düsseldorf. Daar hingen in totaal zo'n 350 schilde-

◀ **Jan Frans van Douven (1655-1727), Portret van keurvorst Johann Wilhelm van de Paltz. Olieverf op doek, 82x64 cm**
(foto Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek München)

rijen, verspreid over vijf zalen. Nog ongeveer 200 voornamelijk kleinere werken hingen in twee kabinetten die grensden aan de slaapvertrekken. Toen Johann Wilhelm overleed verhuisde een deel van de collectie naar Mannheim, waar Karl Philipp zijn hof hield. De schilderijen die bij de slaapvertrekken hingen zijn pas in 1730 naar Mannheim overgebracht. In de collectie zijn vrijwel alle grote namen terug te vinden, zoals Rembrandt, Van Dijk, Rubens (waarvan in de Rubenszaal alleen al 42 werken hingen!), Titiaan, Raphael en bijvoworbeeld ook Poussin. Johann Wilhelm had een

◀ **Godfried Schalken (1643-1706), De wijze en de dwaze maagden. Olieverf op doek, 93,8x113,4 cm.**
(foto: Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek München)

Reconstructie van een wand ►
uit het kabinet van Johann
Wilhelm van de Paltz
 (foto Bayerische
 Staatsgemäldesammlungen
 – Alte Pinakothek München)

▼ **Eglon van der Neer**
(1634-1703),
Zelfportret, 1696.
 Olieverf op paneel,
 105x73,5 cm (foto Galleria
 degli Uffizi, Florence)

aantal kunstenaars in dienst, die voor hem werkten, maar ook aankopen deden. De keurvorst was dus niet alleen actief als verzamelaar, maar trad ook op als mecenas. Een van deze kunstenaars was Jan Frans van Douven (1655-1727). Van Douven was vooral actief als portret-schilder. Van zijn hand is in de collectie een weinig flatteus portret van de keurvorst, gekleed al'antica met Romeinse helm en mantel.

Naast Van Douven waren ook enkele Italiaanse kunstenaars in dienst van de keurvorst. De 'premier peintre' was echter de Rotterdamse kunstenaar Adriaen van der Werff (1659-1722), die van 1696 tot 1716 minstens zeven keer naar Düsseldorf is gereisd. Johann Wilhelm had Van der Werff leren kennen toen hij in 1696 in gezelschap van zijn vrouw en moeder een privéreis bracht aan de Nederlanden. Hij zocht Van der Werff op in diens atelier, in gezelschap van familie en hofstoet, en zei toen: 'Ick kenne uw werken, want Ik heb dat stukje gekogt 't geene van uw tot Amsterdam is geweest...' Voor Van der Werffs werkzaamheden als 'premier peintre' werd hij met een rijkelijk salaris beloond. Het salaris bedroeg toen 4000 Hollandse guldens per jaar, wat neer kwam 4000 Reichstaler. Ter vergelijking: ditzelfde

bedrag kreeg ook de hoogste hoffunctionaris. Iemand als Rapparini, de Franse secretaris, kreeg een toelage van slechts 400 Reichstaler per jaar en de 61 hofmusici moesten zelfs slechts genoegen nemen met 78 Reichstaler. Bovendien werd Van der Werff nog extra betaald voor ieder schilderij dat hij leverde, wat zelfs kon oplopen tot het enorme bedrag van 6000 gulden. En dan te bedenken dat de keurvorst 34 werken van Van der Werff in zijn collectie had. Het waren dus gouden tijden voor onze Rotterdammer. Naast deze in financiële zin vorstelijke behandeling werd de kunstenaar bovendien door de keurvorst in 1703 in de adelstand verheven en mocht hij zich Ritter (ridder) noemen.

Reconstructie

Hoe de schilderijen in het paleis in Düsseldorf hebben gehangen weten wij niet precies. Wel zijn er catalogi bewaard gebleven, in opdracht van de keurvorst opgesteld. Van de situatie in Mannheim weten wij meer. Er zijn vier tekeningen uit 1731 bekend, waarop exact is aangegeven waar wat hing. Deze tekeningen bevinden zich nu in Parijs, in de Bibliothèque d'Art et d'Archéologie. In combinatie met de contemporaine catalogi van de collectie kan een reconstructie gemaakt worden. De schilderijen hingen min

Van een thematische benadering was in die dagen geen sprake. Portretten hingen rustig naast stillevens of historiestukken, en bloemstukken naast bijbelse voorstellingen

of meer lijst aan lijst op de 4,5 meter hoge muren, symmetrisch geplaatst. Van een thematische benadering was in die dagen geen sprake. Portretten hingen rustig naast stillevens of historiestukken, en bloemstukken naast bijbelse voorstellingen. De opbouw was wel organisch in de zin dat het totale beeld rust moest uitstralen. Daarom werden de grotere stukken in het midden gehangen, waarnaast de overige schilderijen dan een plaats kregen. Op alle vier de tekeningen in Parijs is een vergelijkbare opbouw te zien. Deze wijze van hangen had een diepere gedachte. De collectie werd, zo stelt Korthals Altes in zijn studie over dit kabinet, zo divers mogelijk samengesteld, om daarmee een beeld te geven van 'de veelzijdigheid van Gods schepping'. Uit bronnen weten wij nu dat men kunst en kunstverzamelingen in die tijd wel zag 'als een reflectie van Gods schepping.'

Behalve veel schilderijen van vroege zeventiende-eeuwse kunstenaars omvatte de collectie ook talloze werken van fijnschilders. Kennelijk had Johann Wilhelm daar een grote voorliefde voor, wat ook blijkt uit de positie van Van der Werff. Subliem is in dit opzicht het zelfportret uit 1696 van de fijnschilder Eglon van der Neer (1634-1703). Van der Neer gold als een zeer bekwaam schilder van historiestukken en landschappen. Sinds zijn benoeming als hofschilder van Johann Wilhelm in 1690 ging hij zich steeds meer op het landschap toeleggen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij in dit zelfportret met zijn rechterhand een zelf geschilderd landschapje vasthoudt. Het stuk is op de tentoonstelling in bruikleen van de Uffizi in Florence, waar het deel uitmaakt van de serie zelfportretten, die de Medici er bijeen gebracht hebben.

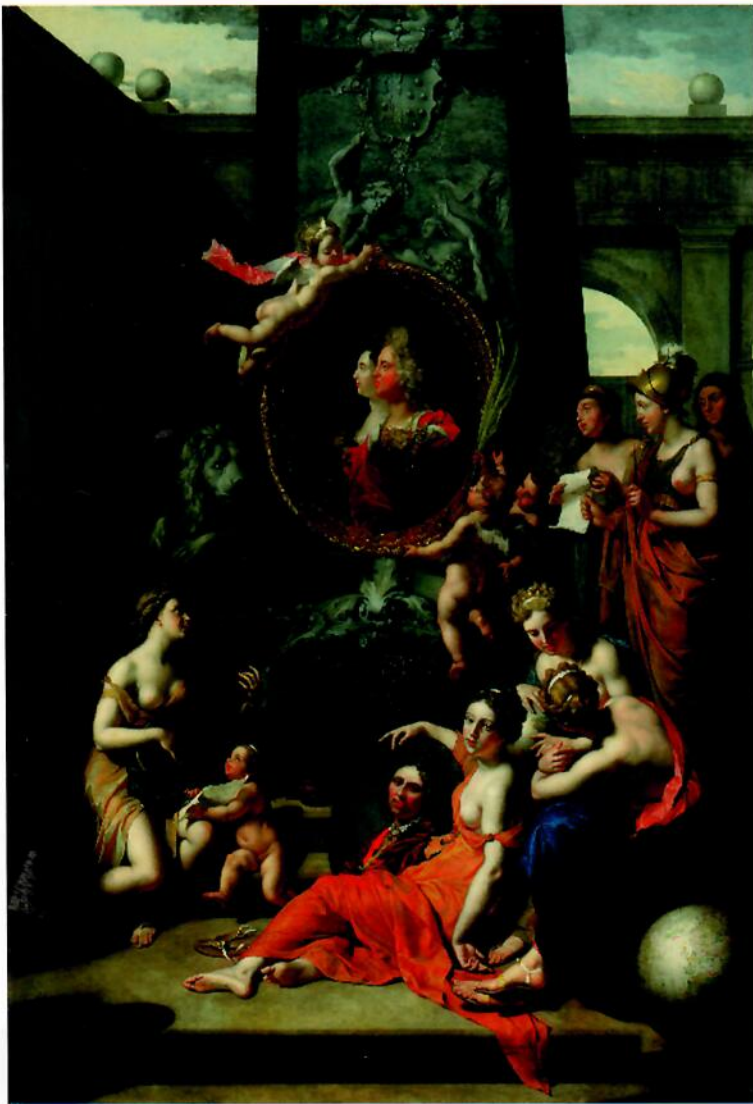
Van Godfried Schalcken (1643-1706), een van de beroemdste fijnschilders, bezat de keurvorst een prachtig kaarslichtschilderij dat de parabel van *De wijze en de dwaze maagden* weergeeft. Op sublieme wijze weet Schalcken met lichteffecten te werken, terwijl de elegante figuren over het doek schrijden. De wijze maagden gaan in het verhaal met brandende lampen

hun bruidegom tegemoet, terwijl de dwaze maagden geen olie bij zich hadden om de lampen aan te steken. Dit thema werd in de zeventiende-eeuwse schilderkunst nauwelijks nog uitgebeeld.

Voorbeelden van fraaie stillevens ontbreken natuurlijk ook niet in de collectie van de keurvorst. Uit 1708 dateert het bloemstillevens van Rachel Ruysch (1664-1750). Dit schilderij is vrij snel terug te vinden op een van genoemde tekeningen, waar het als 'tegenhanger' hangt van een bloemstuk van Conrad Roepel.

▼ **Rachel Ruysch (1664-1750)**
Bloemstillevens, 1708. Olie
op doek, 92,3x70,2 cm (foto
 Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek München)

zelfportret van Van der Werff omarmend. Zij heeft haar sandalen uitgedaan en penselen neergelegd, het portret is klaar. Links eert Musica de luit, spelend voor het keurvorstelijk paar en rechts staat Rhetorica, de voordracht, hen met een blad in de hand het toe te spreken. Naast Rhetorica staat wellicht Geometria met een meetinstrument in de hand. De overige muzen laten zich niet goed duiden.

Direct na het overlijden van de keurvorst bleek dat de boedel zeer veel schulden bevatte. Karl Philipp ontsloeg direct alle kunstenaars en zo ging dit schilderij met Van der Werff mee terug naar Rotterdam. Omdat dit schilderij nu eenmaal hoorde bij de Rozenkrans-cyclus en het bovendien alleen maar te verkopen was aan Karl Philip van de Paltz heeft Van der Werff meerder brieven geschreven aan de nieuwe keurvorst te Mannheim. Uiteindelijk werd het door Karl Philipp gekocht voor zo'n 7300 gulden; het schilderij werd in Rotterdam opgehaald door Van Douven, die was aangebleven als 'conservator' van het schilderijenkabinet. Nadat het in de diverse paleiscollecties hing, belandde het in de Alte Pinakothek, waaruit het vervolgens in 1909 verdween om uiteindelijk in 1936 te worden geplaatst in de studieverzameling te Schleissheim.

De tentoonstelling is nog te zien in de Alte Pinakothek te München tot 17 mei. Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus in het Duits.

Jim van der Meer Mohr is kunsthistoricus en werkzaam als Fine Art Consultant.

Door het samengaan van de collectie van Johann Wilhelm met die van de Beierse keurvorst ontstond een van de mooiste verzamelingen van oude Hollandse en Italiaanse schilderijen.

Adriaen van der Werff ▲ Vrije kunsten

(1659-1722), Pictura en de Vrije Kunsten brengen hulde aan het keurvorstelijk paar.

Olieverf op paneel, 81x58 cm

(foto Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek München)

Tot slot misschien wel een van de pronkstukken van de tentoonstelling, het dubbelportret dat Van der Werff schilderde van Johann Wilhelm en zijn vrouw, met de titel *Pictura en de Vrije Kunsten brengen hulde aan het keurvorstelijk paar*. Het stuk is in 1716 gereed gekomen, vlak na het overlijden van de keurvorst. Het was bedoeld als 'titelblad' voor de vijftien-delige cyclus *Mysteriën van de rozenkrans*, die Van der Werff in opdracht van de keurvorst maakte. Het keurvorstelijk paar is en face uitgebeeld, terwijl engelen het portret dragen. In een notitie schrijft Van der Werff zelf dat hij 'de 7 Vrije Kunsten, die homagie doen aan de portraituren van hare doorlugtigheden...' hier heeft afgebeeld. Pictura, de muze van de schilderkunst, ligt bevallig op de voorgrond, een

Literatuur

Barbara Gaetghens, *Adriaen van der Werff*. München 1987, m.n. pp. 57-67;

Everhard Korthals Altes, *De verovering van de internationale kunstmarkt door de zeventiende eeuwse schilderkunst: enkele studies over de verspreiding van Hollandse schilderijen in de eerste helft van de achttiende eeuw*. Leiden 2003, m.n. H. 6.3, 229;

Marcus Dekiert, "Die Feinsten Perlen der Kunst."

Die Gemäldekabinette des Kurfürsten Johann Wilhelm von der Pfaltz in Düsseldorf und Mannheim.

(In: R. Baumstark e.a., *Kurfürst Johann Wilhelms Bilder.*

Band I: Sammler und Mäzen. München 2009, pp.215-249)